

Met Foucault over subjectivering, verleiding en techniek

Steven Dorrestijn

[Manuscript van de tekst gepubliceerd als Dorrestijn, S. (2023). [Met Foucault over subjectivering, verleiding en techniek](#). *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 115(1), 100-113.

Onderdeel aan het themanummer [Rondom Foucaults Bekenentissen van het vlees](#) (Steven Dorrestijn en Herman Westerink, gastredacteuren)]

Abstract

With Foucault on subjectivation, seduction, technology

What does *Confessions of the Flesh* add to Foucault's approach of subjectivation and its application for the ethics of technology? In his late work Foucault focusses on subjectivation following a fourfold framework, without explaining its development. There are good reasons to believe it relates to Aristotle's four causes and also refers to Heidegger's philosophy of technology. Foucault's analysis of early Christian practices of the conduct of souls and of controlling evil seductions is surprisingly relevant with regard to how today's digital technologies infringe on thinking and willing. Employing the fourfold scheme to apply insights from *Confessions of the Flesh* to ethics and technology leads to an approach of ethical subjectivation and technology in which: [1] problematization of seduction and technology [2] prompts good use of technology [3] by technologies of the self [4] realizing a practice of freedom.

Key words: ethics, subjectivation, cause, technology, seduction

Inleiding

Michel Foucault is een filosoof wiens werk veel wordt toegepast in andere vakgebieden, zoals voor ethiek en techniek. Daarbij gaat de meeste aandacht uit naar Foucaults werk over macht en de analyse van het Panopticon. Echter, zoals Foucaults late werk over subjectivering en ethiek zijn eigen oeuvre verrijkt en herneemt, zo betekent dit late werk ook een verrijking voor de toepassing in de techniekethiek. De benadering van subjectivering is door Foucault ontwikkeld gedurende het werk aan zijn *Geschiedenis van de seksualiteit*. De postume publicatie van *Bekentissen van het vlees* betekent de toevoeging van een hoofdstuk over de christelijke periode in het project over

seksualiteit, maar het betekent ook een nieuw hoofdstuk met betrekking tot de ontwikkeling van de benadering van subjectivering. Dit artikel gaat over de vraag wat *Bekentenissen van het vlees* toevoegt aan Foucaults benadering van ethische subjectivering en hoe dit van belang is voor toepassing in de ethiek van de techniek. Een belangrijke tussenstap betreft het verhelderen en reconstrueren van de ontwikkeling door Foucault van een kader voor subjectivering met vier aspecten.

Ethiek als subjectivering

Het gebruik van de lusten, deel II van de *Geschiedenis van de seksualiteit*, begint met een 'Inleiding' die tevens bedoeld is voor *De zorg voor zichzelf* (deel III) en ook voor *Bekentenissen van het vlees* (deel IV). In die 'Inleiding' bespreekt Foucault wijzigingen in zijn onderzoek. Was zijn benadering tot en met deel I, *De wil tot weten*, gericht op 'weten' en 'macht', nu wil hij zich op het 'zelf' richten. Zijn *Geschiedenis van de seksualiteit* karakteriseert hij nu als een wordingsgeschiedenis van 'de mens van verlangen' (Foucault 2018: 170). Dit betekent dat de altijd door Foucault bekritiseerd notie van het 'subject' terugkeert, echter niet in de zin van een theorie over een transcendentiaal subject, maar als thematisering van de eigen ervaring en van praktijken met betrekking tot zichzelf: het tot subject worden, 'subjectivering'.

Voor het eerst begeeft Foucault zich uitgebreid op het terrein van de ethiek, met als bijzondere insteek de vraag hoe mensen zichzelf als moreel subject tot stand brengen. Foucault haalt een specifieke betekenis van de term 'ethiek' naar voren. Subjectivering is voor hem de basis van ethiek. 'Ethiek' betreft voor Foucault niet de theorie over geldende regels (morele codes, de moraal), ook niet de observatie van buitenaf in hoeverre mensen zich aan morele codes houden; 'ethiek' in eigenlijk zin volgens Foucault betreft hoe mensen 'zichzelf gedragen' (vanuit het perspectief van het eigen beleven daarbij) (Idem: 188-189). Zichzelf op een of andere specifieke manier gedragen betekent dan zichzelf volgens die specifieke manier als moreel subject constitueren.

De voor Foucault fascinerende ontdekking is dat ethiek in de oudheid het karakter had van praktische 'bestaanskunsten' (Idem: 174) met een gerichtheid op subjectivering als basis. Zijn analyse is dat in christendom en moderne tijd de ethiek 'gecodificeerd' raakt, meer 'code-gericht' wordt (Idem: 193). Foucault zoekt in zijn late werk naar een herwaardering van ethiek als bestaanskunst waarin een gerichtheid op de basis van ethische subjectivering terugkeert.

Kader met vier aspecten van subjectivering

Voor het gestructureerd beschrijven van manieren van moreel subject worden en van historische verschuivingen daarin, introduceert Foucault vier aspecten van subjectivering. Foucault licht die vier termen slechts summier toe, één alinea voor elk aspect. Dan vat hij samen. Subjectivering betekent:

[...] de constituering van het zelf tot ‘moreel subject’, waarin [1] het individu overgaat tot het afgrenzen van het deel van zichzelf dat het object van zijn morele praktijk vormt en waarin [2] het zijn positie bepaalt ten opzichte van het voorschrift waaraan het zich conformeert, [4] voor zichzelf een bepaalde wijze van zijn vastlegt die zal gelden als morele zelfvervulling. [3] Daartoe werkt het individu aan zichzelf, probeert het zichzelf te leren kennen; daartoe controleert en beproeft, perfectioneert en transformeert het zichzelf (Idem: 191).

De nummering tussen haken, hier en verder in dit artikel, is door mij toegevoegd en dient om het kader duidelijker herkenbaar te maken. Er is geen vaste volgorde van de aspecten. Om te schematiseren som ik de aspecten op in de meest voorkomende volgorde:

- [1] ethische substantie,
- [2] wijze van onderwerping,
- [3] ethische uitwerking,
- [4] teleologie.

Dezelfde dimensies van subjectivering worden ook geïntroduceerd in het interview ‘Over de genealogie van de ethiek’ van Dreyfus en Rabinow met Foucault uit 1983 (Foucault 1985: 65 e.v.)¹. Verder noemt Foucault de aspecten nergens expliciet.

De korte toelichtingen in de ‘Inleiding’ en in ‘Over de genealogie van de ethiek’ volstaan voor het kunnen volgen van het gebruik van de aspecten door Foucault in de lopende tekst aldaar. Echter, de betekenis van de termen op zich en de reikwijdte van het kader worden niet meteen

¹ Merk op dat deze titel een variatie op Nietzsche’s ‘genealogie van de moraal’ is waarbij Foucault echter zijn benadering van ‘ethiek’ als ‘subjectivering’ centraal stelt.

duidelijk. Om de lezer in mijn tekst te helpen, geef ik daarom nu alvast een toelichting waarbij ik put uit Foucaults inleidende formuleringen (Foucault 2018: 189-192; Foucault 185, 65-70) maar ook al iets vooruitloop op de aanvullende beschouwingen verderop in deze tekst.

[1] De ‘ethische substantie’ is de opvatting van onszelf, of van ons gedrag, als het te verwerken materiaal voor zelfvorming. Waaruit bestaat het zelf, hoe wordt het eigen bestaan geproblematiseerd, onderwerp gemaakt van morele zorg en bijsturing?

[2] De ‘onderwerpingswijze’ gaat over de verhouding tot voorschriften waaraan men zich als gebonden erkent, zich conformeert. Op welke wijze weet men zich geroepen, gemotiveerd, verplicht ten opzichte van een voorschrift, model, principe? Wat is de motiverende reden voor ethische subjectivering?

[3] Het aspect van de ‘ethische uitwerking’ of ‘ascetiek’ gaat over het werk aan zichzelf, de inspanningen, oefeningen, ‘zelftechnieken’ waarmee men een bepaalde ethische houding realiseert en een manier van leven in praktijk brengt.

[4] Het aspect van de ‘teleologie’ duidt op de nagestreefde manier van zijn, de doeltoestand, voltooiing, of vervulling van het zelf.

Hoewel het kader door Foucault haast terloops wordt ingevoerd denk ik dat het wel degelijk nadrukkelijke aandacht verdient. De vier aspecten van subjectivering vormen een centraal kader in Foucaults laatst geschreven en bij leven gepubliceerde werk. In *Het gebruik van de lusten* en *De zorg voor zichzelf* structureren de vier aspecten de presentatie van het onderzoek. In secties die methodisch of concluderend van aard zijn geeft Foucault samenvattingen aan de hand van de vier dimensies van subjectivering – waarbij geregeld vooruit gelopen wordt op de invulling van het schema voor de christelijke periode.

Viervoudig kader voor hellenistische én christelijke periode

Met de publicatie van *Bekentenissen van het vlees* is gebleken dat de verwachte inkadering met de vier aspecten daarin niet voorkomt. Omdat Foucault zeker nog deze redactieslag had willen maken, is er alle reden om Foucaults toepassing van het kader voor de christelijke periode te betrekken bij de bestudering van *Bekentenissen van het vlees*. Ik geef daartoe de meest relevante fragmenten weer.

In *Het gebruik van de lusten*, hoofdstuk ‘De morele problematisering van de lusten’, werkt Foucault het kader uit voor de Griekse oudheid. Daarna herhaalt hij het schema nog eens met een vooruitblik op de christelijke periode:

In de christelijke moraal van het seksuele gedrag zal [1] de ethische substantie niet worden bepaald door de *aphrodisia*, maar door een gebied van verlangens die in de verborgenheid van het hart rusten, en door een geheel van handelingen waarvan de vormen en voorwaarden zorgvuldig zijn vastgelegd. [2] De subjectvorming krijgt dan niet de vorm van een vaardigheid, maar van erkenning van de wet en van gehoorzaamheid aan het herderlijk gezag; [4] het moreel subject kenmerkt zich daarmee niet zozeer door een volmaakte heerschappij die het zelf bij het uitvoeren van een typisch viriele activiteit over zichzelf uitoefent, maar meer door een onthechting en een zuiverheid waarvan het model moet worden gezocht bij de maagdelijkheid. [3] Het maakt begrijpelijk waarom in de christelijke moraal zo veel belang is gehecht aan twee praktijken die zowel tegengesteld als complementair zijn: enerzijds een steeds nauwkeuriger codificering van de seksuele handelingen, en anderzijds de ontwikkeling van een hermeneutiek van het verlangen samen met de procedures waarmee het zelf kon worden ontcijferd (Foucault 2018: 259).

Evenzo gaat Foucault in het hoofdstuk ‘De cultuur van het zelf’ in *De zorg voor zichzelf* de vier aspecten van subjectivering langs om de ontwikkeling van de klassieke Griekse naar de Romeinse periode te markeren (Idem: 492), waarna hij ze nog eens langsloopt om het verschil met de latere christelijke periode aan te duiden (Idem: 493). In het laatste hoofdstuk, ‘Ter afsluiting’, wordt de Romeinse seksuele ethiek nogmaals samengevat en vergeleken met de klassieke Griekse periode.² In de allerlaatste alinea wordt duidelijk de brug geslagen naar *Bekentenissen van het vlees* en geeft Foucault alvast zijn complete invulling van het schema voor de christelijke wijze van subjectontwikkeling:

[1] de ethische substantie zal erin worden gekarakteriseerd op basis van sterfelijkheid, zondeval en kwaad; [2] het subject zal zich constitueren in gehoorzaamheid aan een algemene wet die tegelijkertijd de Wil is van een persoonlijke god; [3] de arbeid aan het zelf zal impliceren dat de ziel moet worden ontraadseld en dat er gewerkt wordt aan een zuiverende hermeneutiek van de

² Foucault verwijst naar hedendaagse debatten over de verhouding tussen christelijk en heidens denken en markeert daarin zijn positie: de christelijke moraal verschilt niet zozeer qua inhoud van verboden en geboden van de heidense, maar wel in de manier van ethisch subject zijn.

verlangens; [4] een wijze van ethische vervulling die neigt naar zelfverloochening (Idem: 671-672, vert. aangepast SD).

Op dezelfde manier wordt de christelijke periode meegenomen in de bespreking van het schema in de gesprekken ‘Over de genealogie van de ethiek’ uit 1983:

In het christelijke boek – Het boek over het christendom bedoel ik! – probeer ik te laten zien dat deze hele ethiek is veranderd. [4] Omdat de *telos* is veranderd: de *telos* is onsterfelijkheid, zuiverheid, enzovoort. [3] De ascetiek is veranderd, want nu neemt zelfonderzoek de vorm aan van zelf-ontcijfering. [2] De *wijze van onderwerping* is nu de goddelijke wet. [1] En ik denk zelfs dat de ethische substantie is veranderd, want het is niet *aphrodisia*, maar verlangen, wellust, vlees enzovoort (Foucault 1985: 70, vert. aangepast SD).

Vergelijkbare verbindende secties als deze zowel als overkoepelende conclusies aan de hand van het kader van subjectivering ontbreken in het nu gepubliceerde manuscript van *Bekentenissen van het vlees*. Fragmenten zoals de hier aangehaalde kunnen daarom zeker als bijlagen bij het boek gelezen worden.

Herkomst en belang van het kader?

Hoewel het weinig is opgemerkt is het toch opmerkelijk dat Foucault nergens uitleg geeft over de ontwikkeling of het belang van de vier aspecten van subjectivering, noch in gepubliceerd werk, noch in de archieven met nagelaten geschriften. Ik ken geen secundaire literatuur specifiek over onderzoek naar het kader. Onderzoekers die het kader nadrukkelijk uitlichten en zelf toepassen in eigen onderzoek zoals Rabinow (2000) en O’Leary (2002) wijden niet uit over de herkomst. Zolang er geen nieuwe informatie uit de archieven opduikt, blijven mijn beschouwingen over het kader een poging tot reconstructie. Deze reconstructie kan echter helpen om de vier aspecten beter te leren begrijpen evenals om meer inzicht te krijgen in het filosofisch belang en de reikwijdte van het kader.

Om te beginnen met de datering: het viervoudig kader voor subjectivering blijkt een vernieuwing te zijn in Foucaults werk uit 1983-1984. Immers, met de uitgave van *Bekentenissen van het vlees* is gebleken dat het schema niet voorkomt in het gepubliceerde manuscript dat

geschreven werd in 1980-1982, terwijl de aangehaalde fragmenten uit 1983-1984 tonen dat het wel onderdeel van een definitieve redactie zou worden.

Een volgend punt betreft de term ‘subjectivering’. Foucault verkiest voor zijn onderzoek naar subjectwording de neutraal klinkende term ‘*subjectivation*’ ten gunste van het veel courantere maar eenzijdig negatief klinkende ‘*assujettissement*’ (onderwerping). In het manuscript van *Bekentenissen van het vlees* komt de term ‘subjectivering’ één keer letterlijk voor. Dat wil zeggen, het betreft een noot waarin de bezorger van de tekst een fragment heeft opgenomen dat Foucault heeft weggestreept (in 1984?). Het fragment is nauwelijks begrijpelijk, maar duidelijk is dat Foucault ‘processen van subjectivering’ voorstelt als overkoepelend begrip waarbinnen morele ‘codes’ en ‘gedragingen’ samenkomen (Foucault 2020: 60). Er is hier niet sprake van een kader van subjectivering in vieren, maar van een dualistisch schema met morele code en morele gedraging, als objectieve en subjectieve kant van de moraal.

Een volgende aanwijzing over de betekenis en ontwikkeling van het kader vinden we in *Het gebruik van de lusten*, wanneer Foucault een terloopse, eenmalige variatie op de terminologie voor de vier aspecten geeft: ‘ontologie, deontologie, ascetiek en teleologie.’ (Foucault 2018: 201). De termen [3] ‘ascetiek’ en [4] ‘teleologie’ gebruikt Foucault vaker, [1] ‘ontologie’ en [2] ‘deontologie’ alleen hier.

Hoe is het verband tussen deontologie, of plichtsleer, en [2] ‘onderwerpingswijze’ te zien? Plicht, ofwel in de rede gefundeerd (Kant), ofwel in de variant van gehoorzaamheid aan goddelijke wetten, is de meest uitgesproken vorm van ‘onderwerpingswijze’. Echter, dat een andere onderwerpingswijze mogelijk is, ethiek als bestaanskunst die zonder plicht en dwang evengoed zorgt voor ‘een stevige structuur van het bestaan’ (Foucault 1985: 63), is een beslissende stap in Foucaults late werk.

In de noties van ‘ontologie’ en ‘substantie’ herkennen we twee belangrijke begrippen met betrekking tot de (metafysische) vraag naar het zijn. Foucault past deze concepten toe voor een van zijn aspecten van ethiek, namelijk [1] de opvatting over waar het zelf uit bestaat. Zijn term daarvoor is ‘ethische substantie’, maar hier kiest hij eenmalig voor ‘ontologie’ (van subjectivering). Dit bevat een mogelijke aanwijzing voor de betekenis en de reikwijdte van het schema, want de term ‘ontologie’ zorgt voor een kruisverwijzing tussen de *Geschiedenis van de seksualiteit* en Foucaults maatschappijkritische filosofie. In het essay ‘Wat is Verlichting?’ uit 1984 gaat het namelijk over filosofie als een kritische ‘ontologie van het zelf’ (Foucault 2000).

De belangrijkste aanwijzing over de totstandkoming van het kader komt echter niet van Foucault zelf maar van Gilles Deleuze, die in zijn boek over Foucault wijst op de overeenkomst met de vier oorzaken van Aristoteles: stofoorzaak, vormoorzaak, werkoorzaak, doelloorzaak (Deleuze 1986: 112)³. Volgen we deze suggestie, zoals bijvoorbeeld O’Leary (2002), dan geeft dit een handvat om Foucaults kader te interpreteren. Subjectivering kan dan worden opgevat als ‘zelf-veroorzaking’, met vier aspecten:

- [1] een opvatting over wat het zelf is, het te verwerken materiaal van het zelf,
- [2] een model of principe voor subjectivering, motiverende reden,
- [3] het benodigde werk aan zichzelf,
- [4] wat het oplevert, de vervulling van het zelf die nagestreefd wordt.

Hoewel de analogie onmiskenbaar lijkt, blijft het gissen of Foucault zijn kader naar voorbeeld van de vier oorzaken van Aristoteles heeft geconstrueerd.⁴ Maar zelfs zonder uitsluitel hierover blijft de gelijkenis. Foucaults ethiek komt door deze verbinding met de metafysica van Aristoteles middenin de filosofiegeschiedenis te staan. Merk wel op dat Foucaults kader zich niet richt op een metafysische theorie van het zijn, maar op een geschiedenis van subjectivering.

Voor de techniekfilosofie is deze verbinding nog extra fascinerend omdat de vier oorzaken van Aristoteles ook centraal staan in *Die Frage nach der Technik* van Martin Heidegger (1962). Heideggers kritiek van de techniek luidt dat het begrip van veroorzaking in onze tijd vernauwd is tot een technische, mechanistische wijze van denken, volgens enkel de werkoorzaak. Dit duidt hij als ‘zijnsvergetelheid’ en techniek heet in deze analyse ‘het grootse gevaar’. Een uitweg ziet Heidegger nauwelijks, omdat elk zoeken naar een ‘oplossing’ ongelukkigerwijze een intensivering van juist het technische denken betekent. Voor redding kunnen we alleen hopen op het ‘oplichten’ van een andere wijze van denken.

³ Deleuze kende direct groot belang toe aan het schema. Ook in de seminars die hij aan Foucault wijdt in het collegejaar 1985-1986, voorafgaande aan zijn boek uit 1986, benadrukt hij voor het schematiseren van Foucaults werk herhaaldelijk de drie assen (weten, macht, zelf) alsmede de vier ‘modi’ van subjectivering (zie <https://deleuze.cla.purdue.edu/seminars/foucault>).

⁴ Merk op dat de meest voorkomende volgorde in Foucaults schema overeenkomt met de meest gebruikelijke volgorde van de vier oorzaken van Aristoteles.

Deze verbinding tussen Foucault en Heidegger is waarschijnlijk niet toevallig. In ‘Over de oorsprong van de hermeneutiek van het zelf’ maakt Foucault namelijk een zeldzame inhoudelijke verwijzing naar Heidegger, precies op dit punt:

Volgens Heidegger kwam het door een toenemende obsessie met *techné* als enige toegang tot het begrijpen van de dingen dat het Westen contact met het Zijn verloor. Laten we de vraag omkeren en ons afvragen welke technieken en praktijken het westerse concept van het subject vormgeven (...) (Foucault 1999: 161, vert. SD).

Foucault vervolgt in deze aan *Bekentenissen van het vlees* gerelateerde lezing uit 1980 met een voorstel voor een kritische filosofie als onderzoek naar de ‘condities’ die ons bestaan historisch gevormd hebben en tegelijkertijd naar de ‘onbepaalde mogelijkheden voor het omvormen van onszelf’ (idem). Dit is precies de insteek in ‘Wat is Verlichting?’: ‘een historische analyse van de grenzen die ons worden gesteld en een onderzoek naar mogelijkheden ze te overschrijden’ (Foucault 2000: 80). Dit kader is zeer toepasselijk voor ethiek en techniek: de vormende impact van de techniek voor ons bestaan onderzoeken, met als gelijktijdig doel om daarin mogelijkheden te vinden voor omvorming van ons bestaan.

In het verlengde van Heidegger, maar nog radicaler, denkt Foucault vanuit de menselijke existentie, namelijk volgens het benadering van ethische subjectivering. Foucaults benadering verwijst daarbij naar dezelfde structuur van vier oorzaken die Heidegger ook gebruikt, maar hij keert Heideggers analyse binnenstebuiten. Techniek betekent niet in essentie de bedreiging van het menselijk subject. Techniek speelt altijd een mediërende rol bij subjectwording, in nog steeds de volheid van vier dimensies, met onbestemde uitkomst. Foucaults vier aspecten van subjectivering kunnen helpen het subject te doordenken voorbij essentialistische en dualistische benaderingen.⁵

⁵ Deze zienswijze is mede geïnspireerd op de filosofische beschouwing op ‘viervouden’ als denkfiguur door Graham Harman (2009, 101-103). Harman noemt in zijn onderzoek onder andere het ‘Geviert’ van Heidegger en gaat met name in op de ‘tetrad’ van Marshall McLuhan. Daarbij is interessant dat de Tetrad ook over techniek handelt: vier wetmatigheden voor de effecten van techniek.

Subjectivering, verleiding, techniek

Om elementen uit de christelijke periode naar voren te halen voor de geschiedenis van subjectivering, kijk ik nu naar de tekst van *Bekentenissen van het vlees*, maar dan via Foucaults kader voor subjectivering uit 1983-1984. Bij elk van de vier aspecten schets ik ook hoe deze inzichten relevant zijn en toegepast kunnen worden voor ethiek en techniek vandaag.

Het vlees en de verleiding van de techniek

De notie van ‘het vlees’ geldt voor Foucault als [1] ‘ethische substantie’ in de christelijke periode. De specifieke term ‘ethische substantie’ komt in *Bekentenissen van het vlees* niet voor. De analyse van het ontstaan van de ‘morele ervaring’ van het vlees staat echter centraal. In de ‘Inleiding’ uit 1984 maakt Foucault heel trefzeker het onderscheid tussen morele geboden en morele ervaring. In *Bekentenissen van het vlees* zien we dit onderscheid als het ware onder zijn pen ontstaan. We vinden in deze tekst verschillende variaties van zinsneden waarin Foucault zegt dat ‘niet zozeer de code’ wordt versterkt, maar dat zich veeleer geleidelijk ‘een ander soort ervaring’ ontwikkelt (Foucault 2020: 59)⁶.

Hoewel *Bekentenissen van het vlees* geen precieze definitie of conclusie bevat omtrent de betekenis van ‘het vlees’, gaat het om de zelfervaring van de christelijke mens waarin het lichamelijke, seksuele en het geestelijke, denkende samenkomen en conflicteren. Beheersing van wellust is bijna niet mogelijk, omdat deze in het diepste van de mens zelf zit (als erfzonde). Uit Foucaults analyse van het werk van Cassianus komt naar voren dat de Verleider, de duivel, altijd op loer ligt om onze gedachten af te leiden van het goede, van Gods wil (Idem: 146). Met Augustinus brengt Foucault naar voren hoe onze bewuste wil onlosmakelijk de ‘libido’ als een rebelse tegenwil in zich draagt (Idem: 350).

Voor ethiek en techniek kan de ‘ethische substantie’ worden gezien als opvattingen over hoe techniek met ons bestaan is verweven en ons beïnvloedt (vgl. Dorrestijn 2012: hfst. 4). Het thema van verleiding van denken en willen in *Bekentenissen van het vlees* is daarbij verrassend

⁶ Morele ervaring staat hier dualistisch tegenover morele code, nog niet in het bredere viervoudig kader. De morele ervaring staat in zekere zin voor subjectivering in alle vier dimensies: de ervaring [2] ten opzichte van te volgen codes of principes, [1] ten opzichte van de eigen conditie, [4] met betrekking tot het doel van zelfvorming en in [3] het werken aan zichzelf. In 1984 werkt Foucault de notie van morele ervaring verder nader uit met nadruk op vormen van ‘problemativering’, waarbij hij stelt dat het niet gaat om [2] inhoud en fundering van verboden rond seksualiteit, maar om [1] de vraag hoe en waarom seksuele activiteiten onderwerp van morele zorg zijn. (Foucault 2018, 187). Dat betekent dat morele ervaring vooral betrekking krijgt op de [1] ethische substantie.

actueel. Is het niet zo dat techniek, met name de hedendaagse digitale en online techniek, ook vaak werkt als verleider in ons denken en willen? Een voorbeeld is elektronisch speelgoed dat ‘Nog een keertje!’ roept om kinderen terug te lokken elke keer als ze het eindelijk eens wegleggen om uit eigen wil samen buiten te gaan spelen. Denk ook aan de kritische docufilm ‘The Social Dilemma’ uit 2020 die laat zien hoe smartphone en sociale media (en de industrie daarachter) onze aandacht kapen, ons verleiden en beïnvloeden. In Foucaults benadering hoeven we niet zozeer te vragen of de mens ontologisch wel of niet een vrije wil heeft, maar gaat het erom de problematisering van ons willen door onszelf. Erkennen we hoe we worden verleid en beïnvloed, ten goede en ten kwade? Hoe erg vinden we dat? Wat betekenen beïnvloeding en vrije wil voor ons?

Gehoorzaamheid of gebruik

De [2] ‘onderwerpingswijze’ wordt voor de christelijke periode door Foucault ingevuld als gehoorzaamheid, aan Gods wil en wet, via de geestelijk leidsman. Als concept komt ‘onderwerpingswijze’ niet expliciet voor in *Bekentenissen van het vlees*. Het onderschikken van de eigen wil aan God in absolute gehoorzaamheid wordt echter uitgebreid behandeld, bijvoorbeeld de uiterst strenge monastieke regels en oefeningen in ‘nederigheid en voorgoed gevestigde gehoorzaamheid’ bij Cassianus (Foucault 2020: 133). Daarnaast komt het thema van een ‘codificering’ en ‘juridificering’ van de ethiek doorlopend in de tekst terug. Met name bij Augustinus vindt Foucault het begin van ‘een juridische opvatting over de seksuele betrekkingen tussen huwelijkspartners’ (Idem: 328) die in de latere Kerk zou uitmonden in precieze regels voor wat wel en niet mag.

Een opvallend detail daarbij is dat Foucault laat zien dat Augustinus tegelijkertijd het belang van een goed ‘gebruik’ van de libido naar voren brengt. Omdat algehele onthouding of strikte beperking tot voortplanting voor de meeste mensen niet haalbaar is, zijn seksuele betrekkingen geoorloofd, mits op goede wijze ‘gebruikt’. Hier gaat om een ‘oefenen van de wil die het verlangen controleert’, waarbij volgens Foucault sprake is van een ethiek van ‘wijsheidsvoorschriften’ (Idem: 364), die echter later is omgebogen naar een ethiek van verplichtende regels.

De notie van gebruik blijkt als een rode draad door het werk van Foucault te lopen. Uiteindelijk, in 1984, wordt het een centrale term in *Het gebruik van de lusten*, waarin Foucault hellenistische bestaanskunsten naar voren brengt tegenover de moderne ethiek van de wet. Een

hoofdstuk is gewijd aan Griekse begrip *chrèsis* (gebruik). Dit hoofdstuk, als tweede in een serie van vier, is duidelijk gekoppeld aan [2] onderwerpingswijze. Foucault werkt desalniettemin niet systematische uit hoe gebruik kan gelden als motief voor ethiek. Denk daarvoor echter aan gebruik in de zin van ‘wat gebruikelijk is’, gewoonte, *ethos*; begrippen die algemeen als karakteristiek voor de antieke ethiek gelden.⁷

Het is opmerkelijk, en bovendien van belang voor ethiek en het gebruik van techniek, hoe de notie van ‘gebruik’ ook al in Foucaults vroege werk naar voren was gekomen. In de ‘Introduction’ bij zijn vertaling van Kants *Antropologie in pragmatischer Hinsicht* (als onderdeel van zijn *doctorat d’État* in 1961) wijst Foucault erop hoe natuur en vrijheid, die theoretisch een onoplosbare tegenstelling vormen, in de praktijk van ‘gebruik’ wel samengaan: ‘nature et liberté sont intriqués dans le *Gebrauch*’ (Foucault 2008: 32).

Het zeer alledaagse begrip ‘gebruik’ krijgt zo diepere lading: als verbinding tussen vrijheid en bepaling en als alternatief voor morele plicht. Met deze diepere betekenis kan het ‘gebruik van techniek’ ook als ‘onderwerpingswijze’ voor ethiek en techniek fungeren. Zoals het in de antieke seksuele ethiek om het gebruik van de lusten ging, gaat het in een bestaanskunst met techniek om het ‘goede gebruik van techniek’.⁸

Bekentenissen van het vlees voegt bovendien een dimensie van ernst toe ten opzichte van de vrolijker overkomende bestaanskunst van de hellenistische tijd. Uit Foucaults bespreking van Augustinus bleek dat ‘gebruik’ niet alleen van betekenis is voor betrekkelijk neutrale *aphrodisia* (in *Het gebruik van de lusten*), maar ook voor de christelijke zelfervaring van verlangens en verleidingen die beslist niet neutraal zijn maar als een kwaad in onszelf werkzaam zijn. Evenzo is techniek niet neutraal, maar zijn de onontkoombare verleidingen van de techniek een zorgelijk onderdeel van ons bestaan (ethische substantie). Evenmin is goed gebruik als motiverend principe (onderwerpingswijze) vrolijk of onschuldig; gebruik betekent bijvormen van onze verwickelingen met de verleidingen van de techniek.

⁷ Tegenover een ethiek van de wet als onderwerpingswijze komt hier een ethiek van ‘wijsheidsvoorschriften’ en van ‘goed gebruik’ naar voren. Voor de duidelijkheid is het goed om aan te vullen dat Foucault in zijn werk over ethiek als bestaanskunst de onderwerpingswijze ook aanduidt esthetisch en/of politiek, de wens om het bestaan een mooie/goede vorm te geven in de context van wat medemensen waarmee men samen moet leven vinden.

⁸ Een zeer interessante aanvulling biedt Agamben (2016: 1095 e.v.) met zijn analyse van ‘*chrestai*’ (gebruiken) in *Het gebruik van lichamen*. ‘Iets gebruiken’ betekende oorspronkelijk ‘omgaan met iets’, ‘ermee verbonden zijn’ en ‘er door aangedaan worden’. Het idee van een vrijelijk gebruik van neutrale techniek blijkt een modern idee.

Zelftechnieken, techniek, zelf

Het aspect van [3] ‘ethische uitwerking’ komt in *Bekentenissen van het vlees* tamelijk expliciet aan de orde. In de fragmenten uit 1983-1984 stelt Foucault dat de ethische uitwerking in het christendom de vorm krijgt van oefeningen gericht op het ontcijferen van verlangens, een hermeneutiek van het zelf. Dat sluit precies aan bij Foucaults beschrijvingen in het postume boek van rituelen van boetedoening, doop, methoden voor geestelijke begeleiding, gewetensonderzoek, leven als maagd.

Het begrip van ‘ethische uitwerking’ wordt ook als zodanig enigszins gethematiseerd. Zo gebruikt Foucault herhaaldelijk de term ‘zelftechniek’. Een systematische introductie ontbreekt echter. Dat is des te een opvallender omdat Foucault al wel een introductie had gegeven in lezingen uit 1980 ‘Over de oorsprong van de hermeneutiek van het zelf’. Aan het slot van een reflectie over de perspectiefverschuiving van ‘macht’ naar ‘zelf’, zegt hij:

Kortom, na mijn onderzoeken op het gebied van het besturen met als vertrekpunt overheersingstechnieken, zou ik in de komende jaren het besturen willen onderzoeken (...) vertrekkend vanuit zelftechnieken (Foucault 1999: 163, vert. SD).⁹

Foucaults benadering van zelftechnieken als ‘ethische uitwerking’ is uitermate relevant voor ethiek en techniek. Wel is het nodig om de verwarring op te lossen over overeenkomst en verschil tussen zelftechnieken en technische dingen. Zelftechnieken zijn geen dingen maar methoden. Zelftechnieken kunnen wel betrekking hebben op technische dingen, op twee manieren.

Technische dingen kunnen namelijk zowel hulpmiddel als ook onderwerp van ethische zelftechnieken zijn. Denk bijvoorbeeld aan een ‘schermtijd-app’, die gebruikers feedback geeft over hoeveel tijd er wordt besteed op de smartphone, als hulpmiddel bij het beperken van schermtijd. Het gaat dan om een ethische zelftechniek voor het goed gebruiken van de smartphone met behulp van de schermtijd-app: zelftechniek voor techniek en met techniek.¹⁰

⁹ Deze omschrijving in 1980 laat zien hoe de focus op ‘zelftechnieken’ in aanvulling op ‘machtstechnieken’ zich ontwikkelt tijdens het werk aan *Bekentenissen van het vlees*. De gepubliceerde versie van het manuscript geeft bij lezing de indruk dat Foucault vertrokken was vanuit het kader van religie als machtsinstututie voor het bestuur van mensen, maar dat het beschreven materiaal zich daar niet naar wil voegen en dat het perspectief van technieken voor zelfvorming daar doorheen breekt. Onderzoek naar de verschillende stadia van het manuscript in de Foucault-archieven door Philippe Chevallier (2022) bevestigt en illustreert dit.

¹⁰ Voor een uitwerking van dit voorbeeld en de samenhang tussen techniek en zelftechniek zie mijn blog-artikel hierover (<https://stevendorrestijn.nl/2022/02/10/zelftechniek-voor-techniek-en-met-techniek-schermtijd-app/>)

Ook het inhoudelijke thema van zelfontcijfering is volop actueel als het gaat om digitale technologie. Denk aan apps die het slaappatroon bijhouden. Dat kan zelfinzicht geven en het slapen verbeteren. Het kan echter ook zorgen voor stress in plaats van beter slapen. Bovendien zal de kritische inzet van zulke zelftechnieken door en voor onszelf ook altijd moeten concurreren met de verleiding van de techniek op ons en de verleidingsstrategieën van bedrijven met techniek op ons.

Zelfverlies en praktische vrijheid

Voor de christelijke periode karakteriseert Foucault de [4] ‘teleologie’ van ethische zelfvorming als onsterfelijkheid, zuiverheid, maagdelijkheid. Maagdelijkheid is het onderwerp van het hele tweede deel van *Bekentenissen van het vlees*. Zuiverheid in denken en willen staat centraal in heel het boek. Foucault wijst op de karakteristieke paradox in het christendom dat zelfvervulling verbonden is met zelfopheffing. De monnik oefent door middel van bekentenis en overgave aan een geestelijk leider om van zichzelf ‘afstand te doen’, te ‘versterven’ (Foucault 2020: 154). Noemenswaard is ook dat zulke praktijken door Foucault niet enkel als machtstechniek worden geanalyseerd, maar hem ook vanwege een positief spiritueel aspect lijken te boeien.

In relatie tot techniek laten ‘digitaal detoxen’ en ‘consuminderen’ de actualiteit van het streven naar zuivering zien. De paradox van zelfwording en zelfverlies in de ‘teleologie’ in de christelijke periode is zeker ook van toepassing bij het gebruik van de techniek. In lijn met Foucaults betekent vrijheid niet een oorspronkelijke onafhankelijkheid van techniek die verloren kan raken; eerder andersom is vrijheid op te vatten als tot stand te brengen *telos* in de kritische omgang met techniek (Dorrestijn 2012: hfst. 7). Vanuit *Bekentenissen van het vlees* kan hierbij verder worden uitgewerkt hoe bij vrijheid als praktijk altijd zelfverlies hoort, minimaal als een doorgangsmoment, ook wanneer we streven naar een ervaring van een mate van meesterschap in het gebruik van techniek.

Een voorbeeld is ‘centaur-schaken’, waarbij twee mensen beiden met hulp van een schaakcomputer tegen elkaar schaken. In de afgelopen decennia zijn computers te sterk geworden voor menselijke schakers. De mens heeft verloren, maar zichzelf ook herwonnen. Door op een goede manier met computer samen te werken, als centaur van mens en computer (niet zuiver mens, ook niet ‘transhumaan’), wordt het spel op een hoger niveau gespeeld dan ooit tevoren.

De kunst der kunsten vandaag

Zielzorg door het minutieus volgen en bijsturen van individuen gold in het vroege christendom als ‘de kunst der kunsten’ (Foucault 2020: 114). Net zo verdienen de alomtegenwoordige verleidingen van de techniek en praktijken van beïnvloeding het in onze tijd om aangemerkt te worden als technieken van het allergrootste belang. Foucaults werk wordt al volop gebruikt om de ‘panoptische’ machtswerking daarbij aan de kaak te stellen. Het perspectief van subjectivering en zelftechnieken biedt een originele en belangrijke aanvulling. Door via Foucaults vier aspecten van ethische subjectivering inzichten uit *Bekentenissen van het vlees* op techniek toe te passen werd een benadering voor ethiek en techniek geschetst waarin: [1] problematisering van de verleidingen van de techniek [2] uitdaagt tot goed gebruik [3] door zelftechnieken [4] ten einde praktische vrijheid te realiseren. Rond het thema van techniek, verleiding, vrije wil blijkt *Bekentenissen van het vlees* zomaar een heel actueel boek.

Bibliografie

- Agamben, G. (2016). *L'usage des corps* (vert. M. Raiola). In *ibid. Homo Sacer: L'integrale*. Parijs: Seuil, pp. 1053-1340.
- Chevallier, P. (2022). The Birth of Confessions of the Flesh: A Journey through the Archives. *Maynooth Philosophical Papers*, 11, pp. 55-73.
- Dorrestijn, S. (2012) *The design of our own lives: Technical mediation and subjectivation after Foucault*. Enschede: University of Twente (PhD thesis).
- Foucault, M. (1985) Waarom zou niet ieder van zijn leven een kunstwerk maken? [oorspr.: On the genealogy of ethics], in: D.J. Bos (red.), *Michel Foucault in gesprek. Seks, macht en vriendschap*. Amsterdam: De Woelrat, pp. 58-78
- Foucault, M. (1999) About the beginning of the hermeneutics of the self, J.R. Carrette (red.), *Religion and culture: Michel Foucault*. New York: Routledge, pp. 158-181.
- Foucault, M. (2000) Wat is Verlichting?, W. van der Star (vert.), *Yang: Tijdschrift voor literatuur en communicatie* 36 (1), pp. 69-81.

- Foucault, M. (2008) Introduction à l'Anthropologie, in: I. Kant, *Anthropologie d'un point de vue pragmatique: Précédé de Michel Foucault, introduction à l'anthropologie*, F. Ewald, F. Gros en D. Defert (red.). Parijs: Vrin, pp. 11-85.
- Foucault, M. (2018) *Geschiedenis van de seksualiteit I–III*, J. Holierhoek (vert.). Amsterdam: Boom.
- Foucault, M. (2020) *Bekentenissen van het vlees: Geschiedenis van de seksualiteit IV*, J. Holierhoek (vert.). Amsterdam: Boom.
- Harman, G. (2009) The McLuhans and metaphysics. *New waves in philosophy of technology*. Basinksoke: Palgrave MacMillan, pp. 100-122.
- Heidegger, M. (1962) Die Frage nach der Technik, in: *Die Technik und die Kehre*. Stuttgart: Neske, pp. 5-36.
- O'Leary, T. (2002) *Foucault. The Art of Ethics*. London and New York: Continuum.
- Rabinow, P. (2000) Introduction, in: M. Foucault, *Ethics. Subjectivity and truth: Essential works of Foucault 1954-1984. Vol. I*, P. Rabinow (red.). Londen: Penguin, pp. XI-XLII.

Over de auteur

Steven Dorrestijn is lector Ethiek & Technologie op Hogeschool Saxion. Hij promoveerde in de techniekfilosofie aan de Universiteit Twente. Hij studeerde filosofie in Parijs en werktuigbouwkunde en filosofie in Twente. Zijn onderzoek en publicaties heeft een focus op het werk van Michel Foucault en de toepassing daarvan in de techniekfilosofie en -ethiek. Daarnaast richt hij zich op de praktische vertaling van inzichten over de impact en ethiek van techniek (Product Impact Tool).